

Tussen stem en natiestaat

*Snyder's nationalisme in democratische revoluties
aan de vooravond van de 19^e eeuw (1776-1806)*

Jelle van Liempt

3648087

Bachelorscriptie OS III Revolutions

Lars Behrisch

31 mei 2013

6412 woorden

Inhoudsopgave

1. Inleiding	p. 3
2. De vier varianten van Snyder	p. 5
3. Snyder en vroeg 19^e eeuws nationalisme	p. 8
4. Snyder en het revolutionair proces	p. 11
5. Casus 1: De Amerikaanse Revolutie	p. 13
6. Casus 2: De Bataafse Revolutie	p. 16
7. Conclusie	p. 20
8. Bibliografie	p. 22

1. Inleiding

Een stoutmoedig wetenschapper genaamd Francis Fukuyama stelde begin jaren '90 dat het einde van de geschiedenis bereikt is. Hij doelde daarmee niet zozeer op de geschiedenis *an sich*, maar op de dominerende ideologische strijd in de moderne geschiedenis. Het einde van de Koude Oorlog en de veronderstelde overwinning van het Westen was volgens Fukuyama een definitieve overwinning van de liberale democratie. Het naoorlogse tijdperk van internationale ideologische strijd in een bipolaire wereld was ten einde en vanaf toen zouden alle landen zich langzaam in de richting van de liberale democratie bewegen. Oude hiërarchische staatsvormen, zoals dictaturen, autocratieën en absolute monarchieën zouden verdwijnen en plaats maken voor de moderne liberale democratie.¹ Hoewel deze naoorlogse strijd een internationale was tussen het vrije Westen en het onvrije communistische blok, ligt de oorsprong van het conflict in de Westerse samenlevingen zelf. In deze samenlevingen ontstonden de eerste conflicten tussen enerzijds de bestaande hiërarchische structuren en organen (het Ancien Regime) en anderzijds de liberale democratische bewegingen.

Het is vooral de 19^e eeuw en dan voornamelijk de 'lange 19^e eeuw' (1789-1918) die kernmerkend was voor deze strijd, welke eindigde met de consolidering van de liberale democratie. De eerste helft van deze eeuw wordt in de geschiedenis vaak aangeduid als de 'age of revolution'.² Revoluties hadden dan ook het doel om een liberale democratie te vestigen en het ancien regime te verwerpen. Democratisering vormde op zichzelf soms al een revolutionair proces.³ Revolutionairen eisten meer inspraak en burgerrechten. Met de Franse Revolutie en daaraan voorafgaand de Amerikaanse Revolutie werden de eerste liberale democratieën gerealiseerd.⁴ Sindsdien groeide het aantal democratische revoluties en werd de reikwijdte van het democratisch revolutionair proces vergroot. De lange 19^e eeuw kent talrijke voorbeelden van deze democratische revoluties.

Naast talrijke democratische revoluties kende de 19^e eeuw ook enkele andere belangrijke ontwikkelingen, zoals de opkomst van het nationalisme. Ernest Gellner omschrijft nationalisme als het principe dat stelt dat de nationale en politieke eenheid (moeten)

---

¹ Fukuyama, F., *The end of history and the last man* (1992).

² Hobsbawm, E., *The Age of Revolution: 1789-1848* (1996).

³ Dat democratisering een revolutionair proces vormde, betekende echter niet dat deze ook tot stand kwam via een revolutie. In veel westerse landen verliep de democratisering geleidelijk en vaak geweldloos, zoals in bijvoorbeeld Nederland, Australië, Nieuw-Zeeland en de Scandinavische landen.

⁴ In deze liberale democratieën heerste echter nog wel censuskiesrecht en waren de liberale en politieke rechten beperkt. Algemeen kiesrecht blijft een 20^e eeuwse ontwikkeling.

samenvallen. Nationalisme streefde naar een staat waarin de gehele natie (volk) vertegenwoordigd was: de natiestaat.⁵ De opkomst van de burgerij en de burgerlijke cultuur zorgde voor meer belangstelling naar de 'eigen' taal en geschiedenis. Het creëerde een 'imagined community' behorende bij een natie, wat zorgde voor inclusief staatsburgerschap voor de een en uitsluiting ten opzichte van de buitenstaander. Moderne 19^e eeuwse oorlogen en massamobilisatie versterkte het saamhorigheidsgevoel van de samenleving door de creatie van een gemeenschappelijke vijand. Er ontstonden natiestaten.⁶ Deze 19^e eeuwse ontwikkeling is een veel besproken ontwikkeling in de historische en politieke wetenschap. Vele auteurs hebben deze ontwikkeling beschreven en betwist. Hetzelfde geldt voor het (democratisch) revolutionair proces in de lange 19^e eeuw. Problemen ontstaan echter wanneer een vergelijking of combinatie moet worden gemaakt tussen de verschillende concepten in de 19^e eeuw.

Een belangrijke wetenschapper die zich bezighield met het democratiseringsproces en nationalisme is Jack Snyder.⁷ In zijn boek *From Voting to Violence* omschrijft hij hoe tijdens het consolideringsproces van een democratie er nationalisme ontstaat. Hij maakt daarin onderscheid tussen vier verschillende varianten van nationalisme. Elke variant ontstaat vanwege een aantal specifieke kenmerken, die deze variant opwekken. Twee van deze varianten omschrijft hij als revolutionair nationalisme en contrarevolutionair nationalisme. Beide varianten, met name de revolutionaire variant, ontstaan door specifieke kenmerken die overeen kunnen komen met een situatie na een revolutie. Omdat het model van Snyder echter gericht is op het consolideringsproces van een democratie en niet het transitieproces (de overgang naar een democratie), laat hij de situatie open dat deze varianten eveneens kunnen ontstaan tijdens een consolideringsproces in een staat waarin geen revolutie heeft plaatsgevonden. Anderzijds kan in een staat waar een revolutie heeft plaatsgevonden ook een andere variant van nationalisme ontstaan dan revolutionair of contrarevolutionair, afhankelijk van de situatie in de staat.⁸

Het tweede probleem aan het werk van Snyder is dat zijn focus niet ligt bij de democratische revolutie. In zijn werk legt hij een grote nadruk op de rol van elites en politieke instituties, maar staat niet stil bij hun rol in het revolutionair proces. Eveneens behandelt hij niet de vraag in hoeverre dat opkomend nationalisme tijdens het consolideringsproces een gevolg is van nationalisme tijdens de democratische revolutie. Zijn blik op de historische

---

⁵ Gellner, E., *Nations And Nationalism* (1983) p. 1-7.

⁶ Schulze, H., *States, Nations and Nationalism: From the Middle Ages to the Present* (Oxford 2002).

⁷ Snyder, J., *From voting to violence; Democratization and nationalist conflict* (New York 2000).

⁸ Snyder, J., *From voting to violence*, p. 15-88 .

praktijk is eveneens versnipperd. In zijn cases maakt hij gebruik van een ruime tijdsperiode, tussen 1789 en 1995, waaruit hij sporadisch praktijkvoorbeelden toepast op zijn theorieën. Toch bestaat er geen theorie die zo inhoudelijk en consistent ingaat op nationalisme en democratie.

Het doel van dit onderzoek is dan ook om te onderzoeken in hoeverre de theorie van Snyder toepasbaar is op de theorieën en de praktijk van de democratische revoluties aan de vooravond van de periode die beschouwd wordt als de *age of revolution*. Dit onderzoek moet zodoende een antwoord geven op de rol die nationalisme speelt na democratische revoluties in de periode 1776 – 1806. Er zal onderzocht worden hoe de varianten omschreven door Snyder zijn uitwerking hebben in democratische revoluties in de omschreven periode. Om dat in een theoretisch en historisch perspectief te kunnen plaatsen, zal de theorie van Snyder worden vergeleken met de historische ontwikkeling van nationalisme in de periode van onderzoek (hoofdstuk 3). Ook zal er gekeken worden hoe de theorie van Snyder past binnen de kaders van theorieën over revoluties van enkele toonaangevende auteurs (hoofdstuk 4). Deze theorieën zullen mogelijk andere aspecten aan het licht brengen en aanvullende aspecten leveren aan de theorie van Snyder. Vervolgens zullen deze aan de praktijk worden getoetst door middel van twee cases van democratische revoluties, namelijk de Amerikaanse Revolutie en de Bataafse Revolutie (hoofdstuk 5 & 6). Eerst zal er in het volgende hoofdstuk verder worden ingegaan op de theorie van Snyder.

2. De vier varianten van Snyder

Snyder stelt dat democratiseringsprocessen⁹ vaak gepaard gaan met nationalistisch geweld. Hij omschrijft nationalisme als een doctrine bestaande uit het streven naar zelfbestuur van een specifieke groep. Deze groep beschouwt zichzelf als een natie vanwege zaken als een gezamenlijke cultuur, taal, geschiedenis, politieke instituties en idealen. Nationalistisch

---

⁹ Democratiseringsproces is het proces dat een staat ondergaat voordat het beschouwd kan worden als een 'volwassen' democratie. Dit bestaat enerzijds uit de transitie naar een democratie: het instellen van democratische instituties, het uitschrijven van verkiezingen, partijvormingen de eerste verkiezingen. De consolidering van de democratie is de tweede stap. Consolidering van een democratie houdt in dat de nieuw ingestelde democratie een x aantal maal succesvol van macht wisselt, dat wil zeggen na nieuwe democratische verkiezingen een nieuwe regering krijgt. Zaken als corruptie, verkiezingsfraude, geweld en staatsgrepen belemmeren dit proces. Over het exacte aantal succesvolle democratische machtswisselingen verschillen politicologen van mening. Snyder hanteert de 'two turn over rule' benadering, wat betekent dat er minimaal twee succesvolle wisselingen moeten hebben plaatsgevonden, voordat er gesproken kan worden van een 'volwassen' democratie.

geweld is goed georganiseerd grootschalig geweld welke gelegitimeerd en gemotiveerd is door deze doctrine. Deze definitie gaat specifiek in op de rol van facties dan de definitie van Gellner uit de inleiding. In de definitie van Snyder is een natie en een etnische groepering niet identiek. Nationalisme kan een streven zijn van een natie gebaseerd op etnische overeenkomsten, zoals afkomst, taal, geschiedenis en cultuur. Dit omschrijft hij als etnische nationalisme. Nationalisme kan daarentegen evengoed een streven zijn van een natie, welke gebaseerd is op gemeenschappelijke politieke instituties en politieke idealen. Dit noemt hij civiel nationalisme.¹⁰

Snyder stelt dat het democratiseringsproces nationalisme binnen een staat vergroot, omdat meer burgers na de transitie betrokken worden bij het politieke domein en de participatiemogelijkheden vergroot worden. Het politiek bewustzijn wordt vergroot en daarmee het cultureel en etnisch bewustzijn. Snyder geeft een grote rol aan elites in dit proces. Volgens hem spelen elites in op dit vergrootte bewustzijn onder burgers. Dit is wat hij omschrijft als *elite persuasion*. Door het democratiseringsproces verandert de positie van de bestaande elite en wordt er een nieuwe politieke elite gecreëerd. Zij verliezen macht aan burgers of beschouwen dit juist als een kans om macht te vergaren, te legitimeren en te vergroten. Zij versterken en spelen in op deze nationalistische gevoelens, aangezien ze er baad bij hebben. Dit nationalisme is noodzakelijk vanwege zaken als taal, het collectieve actie probleem en massamobilisatie. Om als democratie effectief te kunnen functioneren moeten burgers met elkaar kunnen communiceren en zich op nationaal niveau verbonden met elkaar voelen, zodat zij het nationaal belang erkennen en zich daarmee identificeren. Burgers zullen zich dan eerder gaan mobiliseren en gaan participeren.¹¹

De mate waarin de elite gebruik maakt van nationalisme, heeft te maken met de aanwezigheid van politieke en liberale instituties (*opportunity*) en het aanpassingsvermogen (*motivation*) van deze elites aan deze nieuwe democratische setting. Elites die zich moeilijk kunnen aanpassen, zullen eerder nationalisme inzetten om hun positie te behouden of te verstevigen. De rol van de politieke instituties beïnvloedt de impact van deze elites. De aanwezigheid van bijvoorbeeld onafhankelijke media en sterke participatoire instituties verkleint de macht van deze elites, terwijl de afwezigheid hiervan, in combinatie met sterke bureaucratische instituties, deze juist vergroot. Een ander aspect is de mate waarin de burgers

---

¹⁰ Snyder, J., *From voting to violence*, p. 15-69.

¹¹ Snyder, J., *From voting to violence*, p. 46-83.

verdeeld kunnen worden in beïnvloedbare groeperingen die gevoelig zijn voor nationalistische gevoelens en ideeën.¹²

Snyder maakt onderscheid tussen vier varianten van nationalisme die tijdens het democratiseringsproces kunnen ontstaan: Contrarevolutionair, Revolutionair, Etnisch en Civiel nationalisme. Deze verschillen op de volgende gebieden, waar Snyder bij elk een specifieke casus hanteert:

- *Contrarevolutionair nationalisme* kan opkomen wanneer belangen van elites moeilijk aanpasbaar zijn aan de nieuw ingestelde democratie en waar administratieve instituties sterk zijn, maar representatieve instituties zwak. Bedreigde elites zullen nationalisme inzetten om tegenstanders uit te schakelen en een antidemocratische beweging op te zetten. Bijvoorbeeld tijdens de Weimar Republiek in Duitsland, waar nationalistische gevoelens gebruikt werden door extreemrechtse (maar ook extreemlinkse) bewegingen om de massa te mobiliseren en de democratische partijen te breken. Door knokploegen en dwang bedreigden zij de democratie. Het contrarevolutionaire heeft betrekking op een nationalistisch sentiment naar de tijd voorafgaand aan het democratiseringsproces. In het geval van Weimar is dat bijvoorbeeld de *Dolchstoß* legende.¹³
- *Revolutionair nationalisme* kan opkomen wanneer staatsinstituties al tegen de grond zijn en opportunistische aanpasbare elites een populaire basis zoeken om zo de macht van de staat te versterken. Nationalisme zal ingezet worden door politieke elites om vijanden uit het veld te ruimen en macht te vergaren. Snyder hanteert hierbij het voorbeeld van Frankrijk na de Franse Revolutie van 1789. Met de macht van oude politieke instituties was gebroken of deze waren omver geworpen. De politieke elites gebruikten de revolutionaire gevoelens van nationalisme voor de Franse Republiek om macht te vergaren en vijanden uit de weg te ruimen. Zoals de Jakobijnen onder Robespierre die in de jaren na de revolutie duizenden burgers executeerden als vijanden van de revolutie. Het 'revolutionaire' aspect is afkomstig van het feit dat oude politieke instituties ontbreken, zoals het geval is na het voltrekken van een revolutie, oorlog, opstand of coup.¹⁴
- *Etnisch nationalisme* zal opkomen wanneer er geen basis is van politieke of administratieve instituties. De standpunten van de elites zullen heel basaal een van de (vaak al gesegregeerde) traditionele culturen aanspreken en nationalisme op etnische

---

¹² Snyder, J., *From voting to violence*, p. 53-83.

¹³ Snyder, J., *From voting to violence*, p. 53-83, 93-129.

¹⁴ Snyder, J., *From voting to violence*, p. 53-83, 154-169.

gronden aan wakkeren om hun positie te versterken of te verbeteren. Snyder omschrijft dit met behulp van de etnische conflicten na het uiteenvallen van voormalig Joegoslavië. De politieke elites wakkerden nationalisme op etnische gronden aan door terug te grijpen op oude conflicten zoals de Balkanoorlogen en zelfs Middeleeuwse veldslagen om specifieke etnische doelgroepen te mobiliseren voor persoonlijke doeleinden.¹⁵

- *Civiel nationalisme* zal opkomen wanneer elites zich niet bedreigd voelen door democratisering en zich aanpasbaar opstellen. In deze staten hebben representatieve en journalistieke instituten een sterke onafhankelijke positie. Van deze variant is het democratiseringsproces succesvol en gewelddoos verlopen. Deze variant is de enige van de vier die gewelddoos is. Voorbeelden hiervan zijn bijvoorbeeld het democratiseringsproces in Groot-Britannië, Nederland en de Scandinavische landen.¹⁶

Schematisch kunnen de vier varianten van Snyder als volgt worden weergegeven:

Tabel 1: vier varianten schematisch weergegeven

	<i>Positie politieke instituties</i>	
<i>Belangen elites</i>	<i>Sterk gevestigd</i>	<i>Zwak of ontbrekend</i>
<i>aanpasbaar</i>	Civiel nationalisme	Revolutionair nationalisme
<i>Moeilijk aanpasbaar</i>	Contrarevolutionair nationalisme	Ethnisch nationalisme

Nu er uitgebreid is ingegaan op de theorie van Snyder en zijn model van de vier varianten van nationalisme, blijft de vraag bestaan in hoeverre deze theorie van toepassing is op de periode van de revoluties aan de vooravond van de 19^e eeuw.

3. Snyder en vroeg 19^e eeuws nationalisme

De definitie van nationalisme zoals gesteld door Snyder, is een bredere interpretatie van nationalisme dan die van Ernest Gellner. Andere definities van wetenschappers, zoals die van Eric Hobsbawn, Miroslav Hroch en Ernest Renan,¹⁷ komen sterk overeen met de interpretatie van Snyder. Ook zij hanteren zowel etnische als culturele kenmerken zoals taal, geschiedenis, religie en gemeenschappelijke idealen. Het interessante echter aan de definitie van Renan is

¹⁵ Snyder, J., *From voting to violence*, p. 53-83, 169-180.

¹⁶ Snyder, J., *From voting to violence*, p. 53-83, 131-154.

¹⁷ Hobsbawn, E., *The Age of Revolution*.

dat hij een extra aspect toevoegt, namelijk solidariteit. Daarmee doelt hij niet op het idee van een gevoel van saamhorigheid of verbondenheid, maar van opoffering aan de natie.¹⁸ Dit kan teruggevonden worden bij Snyder bij het collectie actie probleem, maar wordt niet genoemd als verbindende factor van een natie. Dit aspect neigt sterk naar het primordialistische idee van een natie als natuurlijk historisch fenomeen. Gellner e.a. gaan sterk uit van de maakbaarheid van een natie, terwijl de primordialisten overtuigd zijn van het feit dat een natie etnisch bepaald is en de wortels hiervoor liggen ver in het verleden. Snyder toont zich sterk een modernist (evenals Gellner e.a.) en gaat uit van de maakbaarheid van de natie door elites. De vraag is echter in hoeverre dit modernistische idee van nationalisme toepasbaar is op de periode van onderzoek.

De uitkomst hiervoor kan gevonden worden in het werk van Miroslav Hroch. In zijn werk *Die vorkämpfer der nationalen Bewegung* gaat Hroch in op verschillende fases van nationalisme. Hij verdeelt het nationalistisch proces op in een A, een B en een C fase. Fase A is de fase van wetenschappelijke interesse, waarin een intellectuele elite de basis legt voor nationalistische kenmerken door middel van onderzoek naar gemeenschappelijke culturele, taalkundige, sociale en historische nationale kenmerken. In hun motivatie zit nog geen specifiek nationalistisch streven. Fase B is de fase waarin een politieke elite deze kenmerken uit fase A overneemt en gebruikt voor politieke nationalistische doeleinden met het oog op mobilisatie van de natie. De C fase is de fase waarin het nationalisme overgenomen is door de massa. Zij identificeren zich met de natie en mobiliseren zich op grote schaal. In historisch perspectief op grote schaal plaatst hij deze fases van de ontwikkeling van nationalisme en nationaal besef in de volgende drie periodes: Fase A: 1750-1820, fase B: 1820-1870 en fase C: 1870-1940.¹⁹ De periode van dit onderzoek bevindt zich dus tijdens fase A en B, de fases waarin elites nog een prominente rol spelen en de massa een passieve rol speelt.

Een meer historische benadering van de ontwikkeling van het nationalisme in de laat 18^e en in de 19^e eeuw, is afkomstig van Jacques Godechot. Hij plaatst de ontwikkeling van het concept natie binnen de Franse Revolutie. Het woord natie is afkomstig uit het Latijn, maar kreeg pas betekenis in het revolutionaire Frankrijk. De revolutionaire gedachtegang over de natie was dat het een ‘geheel en ondeelbare’ eenheid was. Het kwam tot stand door de wil van het volk. Door toewijding van burgers aan een eenheid kwam de natie tot stand. De natie identificeerde zich met de staat. Overal binnen de staat moesten dezelfde instituties opereren en een gemeenschappelijke constitutie gelden, waardoor een natie tot stand kwam.

---

¹⁸ Hobsbawn, E., *The Age of Revolution*.

¹⁹ Hroch, M., *Social Preconditions of National Revival in Europe* (Cambridge 2000).

Soevereiniteit was onvervreemdbaar en onaantastbaar en behoorde toe aan de natie, dat wil zeggen aan deze Franse staat. Nationalisme vormde volgens Godechot in die periode het streven naar en de toewijding van burgers voor deze vorm van soevereine natie.²⁰ In deze benadering komen sterk de idealen van rationaliteit en soevereiniteit van het volk uit de Verlichting naar voren. Denkers als Jean-Jacques Rousseau beschouwden dit als een natuurrecht van het volk. Etniciteit en culturele eigenschappen speelden niet of nauwelijks een rol bij het nationalistisch denken van de Franse Revolutie. In de benadering van Godechot komen de kenmerken van het civiele nationalisme van Snyder terug. Hoewel het niet overeenkomt met de periodes van Hroch, is er wel duidelijk sprake van fase A, de fase waarin door een intellectuele elite de grondslagen werden gelegd voor het latere Franse nationalistische denken.

Een tweede auteur die onderzoek heeft gedaan naar nationalisme aan de vooravond van de 19^e eeuw is Timothy Baycroft. Ook Baycroft verbindt het ontstaan van nationalisme aan de Franse Revolutie. Hij stelt dat nationalisme uiting heeft gekregen via de derde stand van de Franse Staten-Generaal, die 1788 bij elkaar kwam in Parijs. Het nationalistische gedachtegoed kwam naar voren door onder andere het pamflet van Abbé de Sieyès over de rol van de derde stand. Dit bracht de derde stand tot de overtuiging dat zij als derde stand de Franse natie vertegenwoordigde en de geprivilegieerde eerste en tweede stand niet kwalificeerde als vertegenwoordigers van deze natie. De eisen van de derde stand werden niet ingewilligd en zij vormden vervolgens het Nationaal Assemblée. Deze implementeerde een constitutie waarin de soevereiniteit van de natie werd vastgesteld. De natie en daarmee het nationalisme had in deze periode een juridische status van gelijkheid en vrijheid voor de wet. Toch stelt Baycroft dat naast deze juridisering van de natie er een emotioneel aspect aanwezig was in de vroege periode van het nationalisme. De revolutionaire oorlogen die in de jaren na de Franse Revolutie volgden, resulteerden in een emotionele verbinding van de burger met deze juridische natie. Bedreigingen van buiten, maar ook van binnen de natie, zorgde voor een nationaal gevoel van saamhorigheid, waarbij burgers bereid waren te strijden voor de nieuw verworven rechten van de Franse Revolutie. Nationalisme en behoud van de natie werd door burgers persoonlijk gevoeld en ervaren.²¹

Uit dit hoofdstuk kan er vastgesteld worden dat het nationalisme in de periode van onderzoek een periode was van een civiele (juridische) en geen etnische vorm van

---

²⁰ Godechot, J. 'The new concept of the nation and its diffusion in Europe', in: Dann, O. & Dinwiddy, J., *Nationalism in the age of the French revolution* (Londen 1988) 13-26.

²¹ Baycroft, T., *Nationalism in Europe, 1789-1945* (Cambridge 2001).

nationalisme. Het nationalisme werd vooral gedragen door de intellectuele elites, maar kreeg ook steeds meer betrokkenheid van burgers. De toepassing van de theorie van Snyder op revoluties op deze periode sluit zodoende sterk aan bij de implementatie van nationalisme door elites in deze periode. In het volgende hoofdstuk zal worden gekeken naar het revolutionaire aspect van Snyder en wordt er getracht een verbinding te maken met het concept revolutie.

4. Snyder en het revolutionair proces

Binnen de wetenschap bestaan er vele theorieën over de betekenis en het verloop van een revolutie. Een traditionele auteur over revoluties was Crane Brinton. In zijn werk omschreef hij wat hij beschouwde als het natuurlijk verloop van revoluties. Hij stelde dat een revolutie een aantal vaste elementen heeft. Er is sprake geweest van economische groei, de samenleving kent grote tegenstellingen tussen ‘klassen’, de intellectuele elite sluit zich aan bij de revolutionairen, een overheid die niet bij machte is om te hervormen en het geweldsmonopolie verliest, een verzwakking van de heersende ‘klasse’ en een kleine politieke elite die de revolutie volbrengt.²² Volgens Brinton brengt het revolutionaire proces weinig vernieuwing. Hij verklaart dit door een revolutie in te delen in een aantal fasen. In de eerste fase bewerkstelligen de gematigden de revolutie. In de tweede fase nemen de radicalen en extremisten de macht over. Het gevolg is vaak burgeroorlog en terreur. Tenslotte gaat het bewind van de radicalen in de laatste fase ook ten gronde en nemen de gematigden de macht weer over. De status quo wordt in grote mate hersteld. In deze fase is volgens Brinton eveneens sprake van een agressieve vorm van nationalisme.²³

Bij Brinton komen een aantal kenmerken sterk overeen met Snyder. Brinton spreekt over een politieke elite die de uiteindelijke revolutie bewerkstelligd. In een revolutionair proces is het de elite die aansluiting vindt bij het revolutionaire gedachtegoed en die in de fase van herstel (de laatste fase) weer de macht overneemt. Het gebruik van een agressieve vorm van nationalisme en een terugkeer van de massa bij de elite zijn aspecten die mogelijk de theorie van Snyder in de hand zouden kunnen werken, maar echter niet versterken. Een andere auteur die hier mogelijk een verklaring voor kan geven is Charles Tilly.

---

²² Brinton, C., *The Anatomy of Revolution* (New York 1965)p. 67-121.

²³ Brinton, C., *The Anatomy of Revolution*, p. 67-237.

Tilly stelt dat een revolutie ontstaat wanneer twee groeperingen onverenigbare claims leggen op de macht in een staat. De macht verschuift van de heersende naar uitdagende groepering. In het verloop van de revolutie groeit het aantal deelnemers, deze worden tijdens het revolutionaire proces gemobiliseerd. Het nieuwe bewind moet minimaal een significante periode aan de macht zijn, wil de revolutie succesvol zijn. Deze heeft daarbij te maken met een sterke oppositie met een eigen machtsbasis.²⁴ Het relevante aan de gedachtegang van Tilly is dat hij onderscheid maakt tussen een revolutionaire situatie en een revolutionaire uitkomst. In de revolutionaire situatie strijden twee groeperingen om de macht. Van een revolutionaire uitkomst is sprake wanneer de revolutionaire groepering het staatsapparaat over heeft genomen en politieke instituties van het oude regime heeft vernietigd. Volgens Tilly kan een revolutionaire situatie ontstaan zonder een revolutionaire uitkomst en andersom.²⁵ Het interessante hiervan is dat Snyder met revolutionair nationalisme de tweede situatie beoogd. In het revolutionair nationalisme is sprake van een revolutionaire uitkomst, waar niet zozeer een revolutionaire situatie aan vooraf is gegaan. Dit idee van Tilly is een zeer relevante stellingname voor Snyder, maar ook bij Tilly is weinig aandacht voor de staatsvorming.

De derde auteur die in dit verband behandeld moet worden, is Theda Skocpol. In *States and Social Revolutions* beargumenteert ze een structurele benadering van het concept sociale revolutie. In het tweede gedeelte van haar boek gaat ze in op de uitkomsten van een revolutie. Ze stelt dat revoluties alleen geslaagd zijn als bij de revolutionaire uitkomst sprake is van implementatie en consolidatie van een nieuw staatsbestel. De benadering die Skocpol hanteert toont sterke overeenkomsten met de theorie van Snyder. Volgens Skocpol wordt bij de staatsvorming na een revolutie de oude autocratische bureaucratie vervangen door een concept van een brede natiestaat, waarin sprake is van inclusief burgerschap. De revolutionaire politieke leiders zijn in staat om een grotere groep burgers aan te spreken, waaronder ook sociale groeperingen die buiten het oude systeem vielen. Dit verhoogt de legitimiteit van de revolutie en versterkt de positie van de nieuwe leiders. Zij kunnen hierdoor makkelijker het nieuwe staatsbestel consolideren. Opmerkelijk is dat Skocpol stelt dat de revolutionaire leiders handelen vanuit een ideologische overtuiging, maar dat de revolutionaire uitkomst over het algemeen een andere situatie is dan de revolutionaire intenties. Hetgeen Snyder omschrijft als de aanpasbaarheid van de belangen van de elites.²⁶

---

²⁴ Tilly, C., *European Revolutions, 1492-1992: Conflict, Revolt and Revolutions* (1995) p. 1-20.

²⁵ Tilly, C., *European Revolutions*, p. 1-20.

²⁶ Skocpol, T., *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China* (Cambridge 1979) p. 161-174.

Over het algemeen tonen de drie auteurs vele overeenkomsten met en verklaringen voor de theorie van Snyder. Bij Brinton komt naar voren dat een revolutie toch in eerste instantie een eliteproject is, waar na een periode van radicalisering, restauratie plaatsvindt. Na de radicalisering komt een agressieve vorm van nationalisme op om de restauratie te versterken. Tilly maakt duidelijk onderscheid tussen een revolutionaire situatie en uitkomst. Dit maakt het revolutionair nationalisme van Snyder aannemelijker, aangezien er zodoende wel sprake kan zijn van een revolutionaire uitkomst zonder een daadwerkelijke revolutie. Bij Tilly zie je terug hoe de massa gemobiliseerd wordt en betrokken raakt bij de revolutionaire elite. Dit zie je eveneens terug bij Skocpol, die duidelijk maakt dat de revolutionaire politieke elite op de massa inspeelt. Enerzijds door deze te betrekken in de natiestaat en anderzijds door het aanspreken van nieuwe doelgroepen. Ze geeft ook weer dat de belangen van deze elite aanpasbaar zijn, aangezien revolutionaire intenties (ideologie) vaak niet overeenkomen met revolutionaire uitkomsten. In het volgende hoofdstuk worden een tweetal cases van democratische revoluties behandeld. In deze cases zal worden gekeken naar democratisch revolutionaire aspecten en nationalisme. De vraag is echter in hoeverre de theorie van Snyder hierin tot uiting komt.

5. De Amerikaanse Revolutie

De revolutie die ooit begon met de *Boston Tea Party* en zijn hoogtepunt kende met de *Declaration of Independence*, vormt een vrij interessante casus voor dit onderzoek. Volgens de theorieën van de drie revolutionaire auteurs is er in de Amerikaanse Revolutie lastig te spreken van een revolutionaire uitkomst. Zeker in de toepassing van Skocpol. De revolutie richtte zich tegen de koloniale overheersing van Groot-Brittannië, waarbij de dertien koloniën autonomie eisten. Bij het onderzoeken naar de revolutionaire uitkomst blijkt dat de nieuw opgerichte Verenigde Staten van Amerika enerzijds nieuwe politieke instituties instelde, zoals een constitutie en een getrappt gekozen congres en president. Toch bleven vele oude structuren bestaan, zoals de gouverneur van een staat en het continentale leger. Er heersten tussen de revolutionairen onderling dan ook een strijd tussen de federalisten en republikeinen over het nieuwe staatsbestel.²⁷

---

²⁷ Palmer, R., *The age of the democratic revolution; a political history of Europe and America, 1760-1800* (New Jersey 1974) p. 143-185.

Het interessante hieraan zit hem in het feit hoe de revolutionaire uitkomst is en hoe het nationalisme in deze situatie tot ontwikkeling zou komen. Wanneer de soevereiniteit van elke staat afzonderlijk erkend werd binnen de unie, zou dit betekenen dat de uitkomst slechts ten dele revolutionair was. Het oude politiek bestel van elke kolonie zou blijven bestaan, maar deze zou op een democratische wijze gevormd worden. De federalisten streefden echter naar een federatie waarin de koloniën opgenomen worden in een federale nationale overheid. Dit zou een nieuw politiek bestel opleveren en een revolutionaire uitkomst leveren. Federalisten, zoals James Madison en Alexander Hamilton, wilden centraliseren door middel van zaken als een nationaal militair apparaat. Aan de hand van de theorie van Tilly kan gesteld worden dat na de overwinning van de revolutionaire groepering op de Britten, er twee nieuwe groeperingen streefden om de staatsinrichting van de Verenigde Staten. In het uiteindelijke nieuwe politieke bestel hadden zowel de oude koloniën als de nieuwe federale overheid elk autonome bevoegdheden.²⁸

Dezelfde situatie doet zich voor op het gebied van nationalisme. Godechot en Baycroft stelden beiden dat het nationalisme aan de vooravond van de 19^e eeuw sterke juridische kenmerken vertoonden. Burgerschap en de natie werden gevormd door een gemeenschappelijke constitutie, soevereiniteit en identificatie met de staat. In het geval van de strijd over het politiek bestel tussen de federalisten en republikeinen zou dit gevolgen hebben voor de betekenis van de Amerikaanse natie en de toepassing van nationalisme door de politieke elite. Beide partijen gebruikten het nationalisme om steun te vergaren onder burgers. De idealen van de *Declaration of Independence* (*We hold these truths to be self-evident*²⁹) werden beschouwd als grondslagen voor de nieuwe natie. Het nationalisme in de Verenigde Staten was gebaseerd op deze grondslagen van gelijkheid en vrijheid. De belangen van de elites waren dan ook aanpasbaar aan deze grondslagen, maar de toepassing ervan verschilde sterk. Deze principiële tegenstelling blijkt dan ook uit de citaten van John Adams (federalist) en Thomas Jefferson (republikein). John Adams schreef eens in een artikel: "The way to secure liberty is to place it in the people's hands, that is, to give them the power at all times to defend it in the legislature and in the courts of justice."³⁰ Thomas Jefferson hield er echter een ander standpunt op na: "A free people [claim] their rights as derived from the laws of nature, and not as the gift of their chief magistrate."³¹

---

²⁸ Palmer, R., *The age of the democratic revolution*, p. 173-217.

²⁹ Israel, J., *Democratic enlightenment; philosophy, revolution, and human rights, 1750-1790* (Oxford 2011).

³⁰ Adams, J. *The federalist*, Nr. 78, 14 juni 1788.

³¹ Thomas Jefferson: Rights of British America, 1774. ME 1:209, Papers 1:134

Beide auteurs spelen in deze bronnen in op het idee van vrijheid en soevereiniteit. In de bron over Adams komt echter naar voren dat deze vrijheid alleen bereikt kan worden door middel van politieke (juridische) instituties die ze waarborgen, terwijl Jefferson het principiële standpunt inneemt dat de mens van nature vrij is en dat deze niet ontleend kunnen worden aan politieke instituties. Andere bronnen waaruit blijkt hoe nationalistische symboliek gebruikt werd in de strijd tussen de federalisten en republikeinen is de spotprent *The providential detection* uit 1800, gepubliceerd door de federalisten en gericht tegen Thomas Jefferson.

*Afbeelding 1: The providential detection*³²

The Library Company of Philadelphia

Op deze prent is te zien hoe onder het toeziend oog van god een adelaar, het symbool voor de Verenigde Staten, de constitutie uit de handen van Jefferson grist. Hij voorkomt hiermee dat Jefferson deze wil verbranden op het altaar van Gallisch despotisme (verwijzing naar Napoleon). Dit vuur is aangestoken met teksten van klassieke vrijheidsdenkers als Rousseau,

³² American school, 18th century, auteur onbekend.

Locke en Paine. Dat de scheidslijn tussen de federalisten en republikeinen niet absoluut was, blijkt uit een artikel in *The Federalist* van James Madison. Deze behoorde tot dezelfde partij als Jefferson, namelijk de Democratisch-Republikeinse partij, maar was evenals John Adams een aanhanger van het federalisme. In februari 1788 schreef hij in een artikel: “You must first enable the government to control the governed; and in the next place, oblige it to control itself.”³³ Hiermee doelde hij indirect op de soevereiniteit van de dertien staten. Deze hadden recht op autonomie, maar een centraal gezag was vereist om te voorkomen dat staten onderling met elkaar in conflict kwamen.

Dat de Amerikaanse Revolutie in de literatuur omschreven wordt als een revolutie bestaat geen twijfel over, toch is er in dit hoofdstuk naar voren gekomen dat de uitkomst slechts ten dele beschouwd kan worden als revolutionair. De oude politieke structuur van voor de revolutie bleef in tact, slechts het Britse bestel is vervangen door een federale overheid. De constitutie vormde de basis voor de nieuwe natie en zijn symbolische waarde was van grote betekenis. Dit resulteerde in een strijd tussen een federalistische en republikeinse elite om de machtsverhoudingen, waarbij sterk gebruik werd gemaakt van deze symboliek. Binnen de vier varianten van nationalisme van Snyder kan worden gesteld dat het nationalisme in de Verenigde Staten tijdens het democratiseringsproces de variant civiel nationalisme aannam. De politieke instituties waren sterk aanwezig en de belangen van de elites waren aanpasbaar aan deze nieuwe situatie. Het revolutionair nationalisme, welke in eerste instantie aannemelijker leek, is in deze situatie minder toepasbaar. Dit is te verklaren aan het feit dat de concurrerende elites vreedzaam te werk gingen en ondanks politieke tegenstellingen, behoorden vele van hen tot dezelfde revolutionaire groepering.³⁴

6. De Bataafse Revolutie

De tweede casus die voor dit onderzoek gebruikt is, is de Bataafse Revolutie die zich in Nederland voltrok in de periode tussen 1787 en 1795. In de wetenschap wordt regelmatig getwist over het revolutionaire gehalte van deze revolutie. De oorzaak hiervoor ligt bij de lange duur en de buitenlandse interventies die deze revolutie succesvol lieten verlopen. Er wordt ookwel gesproken over een opstand. Toch kan deze revolutie in zekere zin wel beschouwd worden als een revolutie. In 1787 brak er een strijd uit tussen de patriotten, die af

---

³³ Madison, J., *The Federalist*, No. 51. 6 februari 1788.

³⁴ Snyder, J., *From voting to violence*, p. 45-83.

wilden van stadhouder Willem V en streefden naar meer democratie, en de orangisten, die de stadhouder steunden. Dit conflict escaleerde, waarop Pruisen een leger ter ondersteuning van de stadhouder stuurde en het conflict beslechtte ten gunste van de stadhouder. De patriotten kregen steun vanuit het revolutionaire Frankrijk, dat in 1793 een leger stuurde. Dit leger versloeg de Pruisische, en inmiddels ook Engelse troepen, waarop 1795 de Bataafse Republiek werd gesticht.³⁵

Volgens de theorieën van Tilly en Skocpol kan de Bataafse Revolutie wel degelijk beschouwd worden als een revolutie. De definitie van Tilly gaat uit van twee machtsblokken, waarbij een grotere groep gemobiliseerd wordt en het revolutionaire machtsblok uiteindelijk overwint. De internationale interventie maakt deze gedachtegang echter minder aannemelijk, waardoor het moeilijker wordt vast te stellen of er echt sprake was van een revolutionaire situatie. Wat wel bevestigd kan worden was dat er sprake was van een revolutionaire uitkomst. Na de machtsovername van de patriotten werd het oude politieke staatsbestel volledig vervangen door een democratische republiek. Hetgeen overeenkomt met revolutionaire uitkomst van de theorie van Skocpol. Ook had de Bataafse Republiek te maken met een dominante aanwezigheid van de Fransen, waardoor de patriotten hun ideologie moesten afstemmen op de idealen van het Franse revolutionaire regime.³⁶

Na de machtsovername door de patriotten veranderde er veel in het Nederlands staatsbestel. Een Nationale Vergadering had de opdracht gekregen een constitutie op te stellen. Censuskiesrecht werd ingevoerd, bestuurders werden vanaf heden via getrapte verkiezingen op democratische wijze gekozen, en er vond een provinciale herindeling plaats. Net als tijdens het democratiseringsproces in de Verenigde Staten, ontstonden er in de Bataafse Republiek ook facties die streden over de kwestie van Soevereiniteit. Deze werd gevoerd tussen de unitariërs, die eenheidsstaat nastreefden, de federalisten, die de gedeeltelijke autonomie wilden behouden en de moderaten, die er een gematigde positie op nahielden. In 1798 kregen de unitariërs door middel van een staatsgreep de macht in handen. Het democratiseringsproces was hierdoor onsuccesvol verlopen. De strijd tussen de facties werd niet zo sterk uitgespeeld als in de Verenigde Staten.³⁷

Natievorming en nationalisme namen in de Bataafse Republiek dezelfde vorm aan als in de Verenigde Staten en het revolutionaire Frankrijk. Deze was gericht op soevereiniteit en identificatie met de staat. De patriotten gingen echter nog een stap verder. De natie werd

---

³⁵ Palmer, *The age of the democratic revolution*, p. 324-341.

³⁶ Israel, J., *Democratic enlightenment; philosophy, revolution, and human rights, 1750-1790* (Oxford 2011).

³⁷ Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).

beschouwd als hoogste morele gemeenschap. Er werd ingespeeld op Nederlandse deugden en gezocht naar verbindende factoren, zoals het water en de heroïsche geschiedenis van de Bataven. Dit werd gecombineerd met een sterk beeld van de vijand. De natie moest zich onderscheiden van de buurlanden. Deze gedachte was ontstaan vanuit de situatie dat stadhouder Willem V gezien werd als een landverrader en later steun kreeg van de Pruisen en Engelsen in zijn strijd tegen de patriotten.³⁸ Dit wordt geïllustreerd in een citaat afkomstig uit een artikel in het blad *De Politieke Kruyer*:

“Gy zyt een Volk, dat door uwe nabuuren met jaloersche oogen wordt beschouwd. Vry van gewetensdwang, geniet gy onder eene zachte regeering, by eenen duurzaam vrede, vryheid van Godsdiens. Vergenoegd met een eigendom, zoekt gy uw Land niet uit te strekken, - gy benyd daarom ook de grootere Magten niet. Gezegende omstandigheden, waaröp misschien nog geen Volk roemen kan, oorloven U, om U als ware Waereldburgers, als Medeburgers van alle Natiën aan te merken.”³⁹

Het nationalisme om interne en externe vijanden aan te pakken werd door de patriotten aangewakkerd als vaderlandsliefde. Naast publicaties werden op grote schaal Bataafse feesten georganiseerd om het broederschap te bevorderen en werden er heroïsche verhalen verspreid van revolutionaire volkshelden, zoals Kaat Mossel. Dit werd gedaan door middel van de verspreiding van prenten.⁴⁰ Hieronder is een prent afgebeeld van de geboorte van Hugo de Groot. Als door god geschonken aan het Nederlandse volk wordt hij gepresenteerd. Hij, die volgens het onderschrift Hollands roem zou dragen.

---

³⁸ Sas, *De metamorfose van Nederland*, p. 145-275.

³⁹ *De Politieke Kruyer*, VIII (1786-1787) 496-500.

⁴⁰ Rooden, P. van, *Religieuze regimes. Over godsdiens en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996).

Afbeelding 2: propagandaprent Hugo de Groot⁴¹

Tijdens het democratiseringsproces van de Bataafse Republiek wordt door elites sterk ingespeeld op nationale gevoelens. Deze worden gepresenteerd als vaderlandsliefde en zijn sterk gemotiveerd door buitenlandse dreiging. De toepassing van het nationalisme door elites in de Bataafse Republiek binnen de vier varianten van nationalisme in het model van Snyder geeft weer dat er sterk sprake was van revolutionair nationalisme. Hiervan was sprake omdat enerzijds de oude politieke instituties, zoals het stadhouderschap, de positie van de Gewesten en de Staten-Generaal, volledig verdwenen door de revolutionaire situatie. De revolutionaire uitkomst was een samenleving waarbinnen nieuwe instituties tot stand komen. De belangen

⁴¹ In: Helmers, J. F., *De Hollandsche natie*.

van de elites zijn aanpasbaar aan de nieuwe situatie en er ontstaat een situatie waarbij elites nationalisme (het vaderlandsliefde) gebruiken als middel om de massa te mobiliseren vijanden uit de weg te ruimen, die zowel van binnenuit (orangisten) als van buitenaf (Pruisen, Groot-Brittannië) komen.

7. Conclusie

In dit onderzoek is getracht te onderzoeken in hoeverre de theorie van Snyder met zijn vier varianten van nationalisme toepasbaar zijn op democratische revoluties en revolutionaire democratiseringsprocessen aan de vooravond van de 19^e eeuw. Daarbij is er gekeken naar het aspect nationalisme in de desbetreffende periode en hoe die historisch gezien zich in die periode ontwikkelde. Die ontwikkeling is vergeleken met de opvattingen van Snyder over nationalisme en heeft voor de theorie van Snyder en historische context gecreëerd. Hetzelfde proces is ondergaan met betrekking tot het concept revolutie. Door enkele vooraanstaande wetenschappers op het gebied van revoluties te behandelen, is er gekeken naar de verhouding tussen hoe deze incorporeert konden worden in de theorie van Snyder. Tot slot is er in de praktijk getoetst hoe de theorie van Snyder tot uiting kwam bij twee revoluties aan de vooravond van de 19^e eeuw, namelijk de Amerikaanse en de Bataafse Revolutie.

De conclusie die daaruit getrokken kan worden is dat de theorie van Snyder wel degelijk toepasbaar is op de historische praktijk. De variant van het revolutionair nationalisme is echter niet direct toepasbaar op een situatie waarin een revolutie heeft plaatsgevonden. Wanneer er sprake is van een revolutionaire uitkomst, dan is het aannemelijk dat de vorm die het nationalisme aanneemt de variant revolutionair nationalisme is. Dit was het geval bij de Bataafse Revolutie. Als de revolutionaire uitkomst in meer of mindere mate moeilijk vast te stellen is of ontbreekt, dan zou er mogelijk sprake kunnen zijn van een andere variant van nationalisme. Dit heeft de casus van de Amerikaanse Revolutie aangetoond. Het wordt hierdoor aannemelijk dat de vier varianten van nationalisme naast een toekomstige ook een historische dekking heeft.

Het probleem in dit onderzoek is echter dat slechts een aantal aspecten van nationalisme behandeld zijn. Zo is er niet ingegaan op de vraag in hoeverre er sprake was van nationalisme voor de tot standkoming van de desbetreffende revolutie. Mogelijk onderzoek naar deze prerevolutionaire vorm van nationalisme, zou een ander effect kunnen hebben opgeleverd. Hetzelfde geldt voor het gebruik van nationalisme door elites. Deze zijn in dit

onderzoek onderzocht en geïllustreerd aan de hand van een aantal primaire en secundaire bronnen. Er is niet uitgebreid ingegaan op de verschillende vormen waarop dit nationalisme is gebruikt door elites. Ook is er geen rekening gehouden met externe factoren die betrekking hebben op nationalisme, zoals de industrialisatie of de economische situatie.

De kern van dit onderzoek was om een licht te schijnen op de wortel van nationalisme en democratisering, die voor het eerst tot uiting kwamen in revoluties aan de vooravond van de 19^e eeuw, zoals de Amerikaanse, de Bataafse en de Frans Revolutie. De tijd is aangebroken om de schijnwerper erbij te roepen.

8. Bibliografie

Primaire Bronnen:

- Adams, J. *The federalist*, Nr. 78, 14 juni 1788.
- American school, 18th century
- Helmers, J. F., *De Hollandsche natie*.
- Jefferson, T., *Rights of British America*, 1774.
- Madison, J. The Federalist No. 51. 6 februari 1788.
- *De Politieke Kruyter*, VIII (1786-1787) 496-500.

Secundaire bronnen:

- Baycroft, T., *Nationalism in Europe, 1789-1945* (Cambridge 2001).
- Brinton, C., *The Anatomy of Revolution* (New York 1965).
- Fukuyama, F., *The end of history and the last man* (1992).
- Gellner, E., *Nations And Nationalism* (1983).
- Godechot, J. 'The new concept of the nation and its diffusion in Europe', in: Dann, O. & Dinwiddy, J., *Nationalism in the age of the French revolution* (Londen 1988) 13-26.
- Hobsbawm, E., *The Age of Revolution: 1789-1848* (1996).
- Hroch, M., *Social Preconditions of National Revival in Europe* (Cambridge 2000).
- Israel, J., *Democratic enlightenment; philosophy, revolution, and human rights, 1750-1790* (Oxford 2011).
- Palmer, R., *The age of the democratic revolution; a political history of Europe and America, 1760-1800* (New Jersey 1974).
- Rooden, P. van , *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996).
- Sas, N.C.F. van , *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).
- Schulze, H., *States, Nations and Nationalism: From the Middle Ages to the Present* (Oxford 2002).
- Skocpol, T., *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China* (Cambridge 1979).

- Snyder, J., *From voting to violence; Democratization and nationalist conflict* (New York 2000)
- Tilly, C., *European Revolutions, 1492-1992: Conflict, Revolt and Revolutions* (1995).
- Wessels, L. H. M. & Bosch, A., *Veranderende grenzen; nationalisme in Europa, 1815-1919* (Nijmegen 1992).